

VÍZIA A STRATÉGIA ROZVOJA SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI

Ekonomický ústav SAV (gestorské pracovisko)
Ústav politických vied SAV, Ústav štátu a práva SAV
Národohospodárska fakulta Ekonomickej univerzity v Bratislave
a vybraní experti

7.1. Stratégia rozvoja poľnohospodárstva

Štátnym záujmom Slovenskej republiky je rozvoj produkčne výkonného poľnohospodárstva, zabezpečujúceho celoplošné, účelné a efektívne obhospodarovanie pôdneho fondu krajiny a dostupnosť potravín pre obyvateľstvo. Poľnohospodárstvo využíva a obnovuje prírodné zdroje a ekosystémy (spolu s lesníctvom) aktívne pôsobí na prírodu a životné prostredia ako aj na ekonomické a sociálne podmienky života na vidieku.

Kľúčovým prírodným a ekonomickým zdrojom poľnohospodárstva je pôda. Je to rozhodujúci prírodný útvar Slovenska s komoditným a nekomoditným potenciálom pre ekonomický a ekosociálny stav a rozvoj spoločnosti. Je atribútom štátnej zvrchovanosti (vymedzuje územie) a hoci je prevažne v súkromnom vlastníctve má funkcie základného významu pre celú spoločnosť. Preto je odôvodnený inštitucionálny regulačný rámec na presadzovanie verejného záujmu v spôsobe a druhu užívania pôdy. Pôda zohráva významnú úlohu pri hospodárení s vodou, s ktorou vytvára integrovaný ekologický systém. Pôda je biologicky využívaná v poľnohospodárstve (2 432 979 ha), v lesnom hospodárstve (2 058 234 ha) a ako stanovište zelene v urbanizovaných i neurbanizovaných územiach s prevažne environmentálnym a ekosociálnym významom. Vzhľadom na všestranný celospoločenský význam pôdy je každý štát povinný zabezpečiť starostlivosť o pôdu a jej ochranu ako všeobecný štátny záujem.

K tomu musí mať vypracovanú a napĺňanú štátnu pôdnu politiku, príslušnú legislatívu, výkonnú zložku a poznatkovú základňu. Popri národných záujmoch sa pri ochrane a využívaní pôdy musia rešpektovať aj medzinárodné pravidlá a pre nás najmä požiadavky EÚ.

Vízia dlhodobého vývoja Slovenska počíta s tým, že poľnohospodárstvo bude dlhodobo výrazným faktorom, formujúcim udržateľný rozvoj vidieckeho priestoru a zabezpečujúcim hospodárenie so základnými prírodnými zdrojmi krajiny ako je pôda a voda a tiež iné hodnoty, ako je biodiverzita, kultúrna tvár krajiny a prostredie pre ekonomické, kultúrne a rekreačné aktivity človeka. Okrem toho, ako na to upozornila aj potravinová kríza z nedávnych rokov 2007/2008, pre hospodársku a sociálnu stabilitu krajiny má značnú cenu aj potravinová bezpečnosť štátu, ktorej garantom je udržiavanie produkčného potenciálu domáceho poľnohospodárstva.

Poľnohospodárstvo, aby mohlo plniť tieto funkcie, musí byť funkčným národohospodárskym odvetvím, produkujúcim trhové výstupy – potraviny pre domáce obyvateľstvo a medzinárodnú výmenu, a to udržateľným spôsobom, čo znamená trvalú reprodukciu fixného a ľudského kapitálu a udržiavanie výrobného faktora pôda v dobrom poľnohospodárskom a environmentálnom stave.

Ako ukázala analýza, doterajší vývoj poľnohospodárstva zápasil s problémami, ktoré doteraz nie sú prekonané. Preto strednodobá stratégia by sa mala sústrediť na možnosti zlepšenia hospodárskeho a sociálneho zdravia tohto odvetvia prostriedkami, ktoré by nemali vybočovať z rámcov európskej trhovej legislatívy, pravidiel a nástrojov Spoločnej poľnohospodárskej politiky a záväzkov prijatých v multilaterálnom negociačnom procese WTO.

Kľúčovým problémom slovenských poľnohospodárov v súčasnosti aj v najbližšom období je, že sa musia deliť o domáci trh s výrobcami z bližších aj vzdialenejších členských štátov. Rozsah tohto trhu je určený limitovaným domácim dopytom, ktorý po celé

transformačné obdobie až po súčasnosť stagnuje. Zrejme ani v najbližšej budúcnosti nemožno rátať s významnejšou zmenou, najmä ak prinajmenšom najbližšie dva roky treba rátať s obmedzením kúpnej sily v dôsledku hospodárskej krízy.

Jedným z dôsledkov problémov, súvisiacich s nevyhnutnou adaptáciou na podmienky otvorenej trhovej ekonomiky je aj nízka konkurencieschopnosť domácich výrobcov v niektorých segmentoch produkcie, čo vedie k rastu dovozov potravín a k zaťažovaniu obchodnej a platobnej bilancie štátu.¹

V transformačnom období vývoja bolo pre vývoj domácej poľnohospodárskej produkcie charakteristické prispôsobovanie sa stagnujúcemu spotrebiteľskému trhu potravín,² navyše zaplavovanému výrobkami z dovozu.³ Prakticky to znamenalo znižovanie produkcie.⁴ Avšak aj pri tomto vývoji sa podnikateľský dôchodok poľnohospodárstva zvyšoval (súbežne s poklesom mzdových výdavkov a tiež zamestnanosti), a to prostredníctvom úspory nákladov na nevyrobenú produkciu a vďaka rastu podpôr.⁵ Súčasťou tohto procesu bola extenzifikácia výroby, prejavujúca sa v jej štruktúre, v ktorej rástol podiel produkcie obilnín a olejnín a klesal podiel živočíšnej výroby, zeleniny a ovocia, teda výrobných odvetví s vyššou tvorbou pridanej hodnoty.

Základný rámec pre finančné a trhové prostredie poľnohospodárstva tvoria inštitúcie Spoločnej poľnohospodárskej politiky (SPP), ktoré do roku 2013 zabezpečujú kontinuálny rast nominálnej podpory poľnohospodárstva zo zdrojov Európskeho poľnohospodárskeho garančného fondu a z Európskeho poľnohospodárskeho fondu rozvoja vidieka (EAFRD).

Napriek trh stabilizujúcim opatreniam SPP (intervenčný systém, exportné dotácie) a relatívne nízkej príjmovej elasticite dopytu po poľnohospodárskych výrobkoch a spracovaných potravinách, hospodárska kríza rokov 2008/2009 sa prejavila aj v cenovom poklese niektorých poľnohospodárskych výrobkov, z ktorých najzávažnejšie dôsledky pre príjmy poľnohospodárov mal prepad ceny mlieka.⁶ V roku 2009 sa hospodársky pokles prejavil v celom európskom poľnohospodárstve.⁷

Stratégia by mala naznačiť alternatívu, ktorá by zabezpečila využitie produkčného potenciálu disponibilných výrobných faktorov krajiny, potrebnú mieru potravinovej bezpečnosti, primeraný dôchodok pracujúcim v odvetví a tiež environmentálne služby ako udržiavanie krajiny a spravovanie prírodných zdrojov. Pritom treba rešpektovať skutočnosť, že veľké rozdiely v prírodných podmienkach pre poľnohospodársku výrobu v jednotlivých regiónoch Slovenska vytvárajú predpoklady pre uplatnenie variantných modelov hospodárenia v tzv. znevýhodnených oblastiach a v produkčných regiónoch. Kým v posledne menovaných je namieste uplatňovať model intenzívnej (v rámci environmentálnych obmedzení) a ekonomicky efektívnej výroby, v tzv. znevýhodnených oblastiach rastie význam produkčného využívania pôdy pre ochranu prírodných zdrojov, kultúrnej krajiny a štruktúry vidieckeho osídlenia s podporou z verejných zdrojov.

Druhým faktorom, ovplyvňujúcim vývoj poľnohospodárstva a efekty uplatňovaných verejných politík, je výrazne duálny charakter farmovej štruktúry. To znamená, že viac ako 80 % poľnohospodárskej pôdy obhospodaruje a približne 90 % trhovej poľnohospodárskej produkcie vytvára relatívne malý počet veľkých poľnohospodárskych podnikov (družstiev a obchodných spoločností), na zvyšku pôdy a produkcie sa podieľa do 7 000 registrovaných samostatne hospodáriacich roľníkov, vyše 60 000 neregistrovaných drobných, prevažne samozásobiteľských, fariem.⁸ Rozmanitosť sociálno-ekonomických typov fariem predpokladá aj rozdielne odozvy ich správania sa na uplatňované opatrenia agrárnej politiky, čo doteraz nebolo zohľadňované. Samostatne hospodáriaci roľníci sú výrobným zameraním viac užšie špecializovaní ako farmy právnických osôb, disponujú nižším kapitálovým vybavením a menej využívajú úverové formy financovania.⁹ Pokiaľ ide o externality (predovšetkým negatívne, ako znečisťovanie prostredia a podobne) sa doteraz, napriek vo verejnosti rozšírenej mienke, vedecky nepreukázali prednosti individuálnych hospodárstiev.¹⁰

Strategickým cieľom je: Plné produkčné, ekonomické a sociálne využitie pôdohospodárskeho potenciálu krajiny pri ekologicky ohľaduplnom hospodárení, zabezpečujúcom tvorbu verejných statkov v duchu trvalo udržateľného rozvoja poľnohospodárstva SR.

Realizácia tohto strategického cieľa má významný politický rozmer, pretože situáciu v poľnohospodárstve (vzhľadom na závislosť od kompenzovania jeho nákladov na spoločnosti poskytované verejné statky a od štátom vytváraných inštitucionálnych rámcov trhu) ovplyvňujú vládne politiky. Ak sa tieto často menia pretože sa striedajú ich ideové východiská, má to na poľnohospodárstvo deštruktívny vplyv. Preto je potrebná verejná diskusia o dlhodobom smerovaní poľnohospodárstva a vidieka SR. Táto by mala smerovať k celonárodnému konsenzu o úlohe poľnohospodárstva v spoločnosti, ktorá by mohla mať podobu štátnej doktríny, alebo i zakotvenie v Ústave Slovenskej republiky. Na tomto základe možno konštituovať nástroje národnej agrárnej politiky, ktorá bude dlhodobo zaväzovať vlády a parlamenty k zabezpečeniu trvalo udržateľného poľnohospodárstva. Vo vzťahu k participácii Slovenska na rozhodovacom procese EÚ o zmenách Spoločnej poľnohospodárskej politiky by doktrína zaviazala vykonávateľov zákonodárnej a výkonnej moci presadzovať všetkými dostupnými prostriedkami a v kooperácii s možnými spojencami medzi členskými štátmi priority a strategické záujmy Slovenska v oblasti poľnohospodárstva.

V nadväznosti na predtým uvedený strategický cieľ možno pre predkladanú stratégiu rozvoja formulovať tieto priority:¹¹

1. Posilnenie konkurencieschopnosti domácich poľnohospodárskych výrobcov v podmienkach otvoreného vnútorného trhu a svetovej liberalizácie obchodu.
2. Podpora úlohy poľnohospodárstva v ochrane a udržiavaní prírodných zdrojov a kultúrnych hodnôt krajiny a tvorbe iných verejných statkov.
3. Zvýšenie príspevku poľnohospodárstva k rozvoju životaschopného vidieka a vidieckej ekonomiky.
4. Zabezpečenie dostupnosti kvalitných a zdravých potravín pre obyvateľov Slovenska.

PRIORITA: Posilnenie konkurencieschopnosti domácich poľnohospodárskych výrobcov v podmienkach otvoreného vnútorného trhu a svetovej liberalizácie obchodu.

Sme presvedčení, že produkčný segment slovenského poľnohospodárstva má potenciál rastu efektívnosti, čo je v daných trhových podmienkach podmienkou konkurencieschopnosti. Jedným z týchto potenciálov, doteraz málo využitým, je aj komparatívna výhoda z rozsahu výroby vyplývajúca z existujúcej podnikateľskej štruktúry, čo umožňuje dosahovať vyššiu efektívnosť využitia investovaného fixného kapitálu.

Naše komparatívne výhody vyplývajúce z veľkostnej štruktúry fariem sa doteraz strácajú pre rad príčin, medzi ktorými je nedostatočná intenzita prieniku technicko-technologických inovácií, úroveň podnikového manažmentu, slabá trhová integrácia výrobcov, prekážky pre riadne fungovanie trhu s pôdou, nedostatočné konkurenčné prostredie na trhu výrobných vstupov a iné. Zvýšenie konkurencieschopnosti rastom efektívnosti nie je možné dosiahnuť len ďalším zvyšovaním priamych dotácií, ktoré zvyšujú príjem farmárov, ale hlavne cieľenou podporou modernizácie výrobných systémov s využitím najnovších vedeckých poznatkov.

Preto je žiadúce investovanie časti zdrojov používaných na podporu pôdohospodárstva do odvetvového technologicko-inovačného komplexu, s účasťou inštitúcií verejne podporovaného výskumu, vzdelávania a poradenstva, prepojenými na výrobnú prax. Jednou z prvoradých úloh tohto komplexu by bola podpora elektronizácie a informatizácie výrobných procesov, umožňujúca využitie expertných systémov priamo v procese riadenia výroby, ale aj trhovej realizácie výrobkov a finančného manažmentu¹². Budovanie tohto komplexu sa by sa mohlo uskutočniť na základe vládneho Programu rozvoja technologicko-inovačného komplexu pôdohospodárstva a využitia domácich prírodných zdrojov, v gescii rezortného ministerstva.

Finančné zdroje pre realizáciu programu technologicko-inovačného komplexu sú čiastočne k dispozícii v národnej alokácii EAFRD, ktoré možno mobilizovať reštrukturalizáciou opatrení I. osi Programu rozvoja vidieka (PRV) – Zvýšenie konkurencieschopnosti poľnohospodárstva a lesného hospodárstva od roku 2011 (v nadväznosti na strednodobé hodnotenie PRV v roku 2010) alebo v príprave programu na obdobie finančnej perspektívy 2014 – 2020.¹³

Neistoty štruktúry zdrojov PRV pre obdobie po roku 2013 predstavujú návrhy SPP, ktorá by ju rozdeľovala na tzv. *diskrečný pilier (pôvodný I. pilier SPP) a pilier verejných tovarov*.

Členské štáty by získali úplnú voľnosť na presun objemu finančných zdrojov z diskrečného piliera do piliera verejných tovarov. V rámci diskrečného piliera je diskutovanou otázkou možnosť členských štátov v zachovaní financovania a rozhodovaní o distribúcii finančných zdrojov na podporu príjmov farmárov a produkcie (jednotné platby na farmu, podpory viazané na produkciu, podpory na zvyšovanie produktivity poľnohospodárskych podnikov). Finančné prostriedky by však boli pridelované na základe nových kritérií, ktoré budú výsledkom negociácií v rokoch 2010 – 2012 pri formovaní SPP po roku 2013.

Pilier verejných tovarov/služieb by bol určený výhradne na financovanie programov rozvoja vidieka, ktoré priamo nesúvisia s poľnohospodárskou činnosťou (udržanie biodiverzity, ochrana a udržanie krajiny, starostlivosť o vodné toky, boj proti klimatickým zmenám).¹⁴

V tabuľke č. 7.1: *Súhrnný odhad finančných prostriedkov podpory poľnohospodárstva zo zdrojov EÚ a Slovenska na roky 2009 – 2015 (v mil. €) sú prostriedky v období rokov 2014 - 2015, vzhľadom k tomu, že kritériá podpory ešte nie sú záväzne definované, prolongáciou roku 2013*.

Z časového hľadiska za najnaliehavejšie opatrenie v tomto segmente treba pokladať *zabránenie rozpadu výskumnej základne* rezortu pôdohospodárstva zabezpečením financovania v rezortnej kapitole rozpočtu 2010 minimálne vo výške 300 mil. Sk (400 mil. v roku 2011) spolu s formulovaním zreteľného *výskumného zadania* (výskumného zámeru) na obdobie do roku 2015.

Súčasný stav, ktorý charakterizuje dlhoročné nesystémové obmedzovanie spoločenskej objednávky pre aplikovaný výskum v poľnohospodárstve ohrozuje schopnosť Slovenska prijímať najnovšie výsledky vedecko-technického pokroku v odvetví. Pri nedostatku dlhodobého vedecko-výskumného programu je ohrozená obnova tvorivých vedeckých kapacít a Slovensko sa zbavuje možnosti adaptácie na meniace sa globálne technologické a ekonomické prostredie. Preto je potrebné *formulovať novú spoločenskú objednávku na poľnohospodársku vedu a výskum*, určiť jej perspektívne zameranie a finančný rámec tak, aby sa domáca vedecko-výskumná základňa stala platnou súčasťou európskeho výskumného priestoru.

Technologická inovácia a modernizácia vyžadujú kvalifikovanú pracovnú silu, na ktorej rastúci nedostatok dlhodobejšie poukazuje aj podnikateľská sféra. Veková štruktúra zamestnancov sa trvalo zhoršuje¹⁵. Preto je nevyhnutné prijať *opatrenia na zastavenie rozkladu systému poľnohospodárskeho, najmä stredného odborného, vzdelávania*, a to prehodnotením kompetencií verejnej správy v tomto segmente vzdelávania a vypracovaním koncepcie jeho rozvoja a financovania.

Súbežne (v období 2011-2013) je potrebné v procese reformy opatrení oboch pilierov Spoločnej poľnohospodárskej politiky *presadzovať v negotačnom procese zmeny v charaktere priamych platieb tak, aby sa zvýšil podiel cielených platieb*. K tomuto procesu diskusie o budúcej podobe SPP¹⁶ je potrebné *pripraviť pozíciu Slovenskej republiky v predstihu, a to najneskôr v roku 2010. Ústredným bodom pozície bude presadenie vyrovnania*

výšky priamych platieb medzi jednotlivými členskými štátmi, čo okrem iného predpokladá aj opustenie historického princípu pri konštrukcii tohto nástroja.

Medzi okamžité opatrenia na prekonanie krízových javov v odvetví patrí *podpora investícií* do výrobných odvetví s vyššou pridanou hodnotou (živočíšna výroba, zeleninárstvo, ovocinárstvo, vinohradníctvo, ekologické produkty a spracovanie výrobkov týchto odvetví) s predpokladom tvorby nových alebo udržanie existujúcich pracovných miest.¹⁷ nástrojmi, ktoré má k dispozícii vláda pri implementácii Programu rozvoja vidieka a nástrojmi štátnej pomoci.

Na *riešenie krízovej situácie v chove dojníc* zrejme nepostačia opatrenia prijaté Európskou komisiou (predĺženie obdobia intervenčného nákupu, súkromného skladovania a poskytovanie exportných dotácií). Na zabránenie ďalšieho poklesu počtu kráv, čím by sa zrejme nenávratne decimovala produkčná kapacita tohto odvetvia na Slovensku, je potrebné *rozhodnúť o štátnej pomoci chovateľom na odškodnenie strát zo súčasnej cenovej depresie*.¹⁸

Za kľúčové možno pokladať *posilnenie trhového postavenia poľnohospodárskych prvovýrobcov a ich integrácie do teraz už nadnárodného systému obchodovania s poľnohospodárskymi a potravinárskymi výrobkami*. Pridaná hodnota z adaptácie k medzinárodným štandardom obchodovania s poľnohospodárskymi a potravinárskymi výrobkami sa pri súčasnom rozdrobení ponuky prvovýrobcov a spracovateľov stráca v prospech nadnárodných spoločností a zahraničných investorov. *Integrácia ponuky prvovýrobcov* je najdôležitejším prvkom úsilia o zlepšenie konkurencieschopnosti slovenského poľnohospodárstva. Preto prvoradou úlohou je *podpora budovania výrobných združení poľnohospodárskych prvovýrobcov a odbytových a obchodných aliancií* rôznych typov. V období hospodárskej recesie je pre domácich výrobcov potravín kľúčové udržanie pozície na domácom trhu, pričom na význame z hľadiska udržania obratu získavajú *miestne a regionálne trhy*. Ministerstvo pôdohospodárstva už vyvinulo iniciatívu pre vytvorenie inštitucionálneho rámca pre rozvoj miestnych a regionálnych trhov umožnením priameho predaja spotrebiteľom (predaj z dvora) a podporu investícií do tejto aktivity. V oblasti spotrebiteľského trhu však bude potrebné použiť aj regulačné nástroje štátu, na zvrátenie trvale sa zhoršujúceho stavu.

Okamžité realizovateľným opatrením na posilnenie trhového podielu domácich poľnohospodárskych a potravinárskych výrobkov je *inovácia a posilnenie aktivity Národného programu podpory poľnohospodárskych výrobkov a potravín*, ktorého nositeľom je MP SR, najmä zintenzívnenie propagácie domácich potravín.

V horizonte stratégie je nevyhnutné *dokončiť nápravu jedného z najťaživejších dedičstiev minulosti, a to neúplnej evidencie pozemkov a registrácie vlastníckych práv k nim*.

Neúplná evidencia pozemkov a vlastníckych vzťahov k nim a rozdrobenosť poľnohospodárskych parciel je trvalou brzdou rozvoja trhu s poľnohospodárskou pôdou, racionalizácie a reštrukturalizácie poľnohospodárskej podnikateľskej štruktúry. Tiež je prekážkou pri realizácii rozvojových zámerov miestnych samospráv a priemyslových investorov. Obnova evidencie pôvodných pozemkov a právnych vzťahov k nim sa vykonáva podľa zákona NR SR č. 180/1995 Z. z. o niektorých opatreniach na usporiadanie vlastníctva k pozemkom v znení neskorších predpisov a v súlade s koncepciou usporiadania pozemkového vlastníctva v Slovenskej republike schválenou vládou SR v roku 1993 (uznesenie Vlády SR č. 869/1993).

Obdobne je nevyhnutné výrazne pokročiť v realizácii projektov pozemkových úprav, kde postup je brzdený nedostatkom finančných prostriedkov a projektových kapacít.

V zmysle uvedenej koncepcie by bolo potrebné *zabezpečiť, aby sa v najbližších rokoch začalo ročne s prácami na minimálne 30 projektoch*. Náročnosť procesu ilustruje fakt, že v prvej cca desaťročnej perióde práce na pozemkových úpravách bolo dokončených iba 20 projektov.

V súčasnosti vyše 80% obhospodarovanej pôdy v komerčnom sektore poľnohospodárstva je prenájatej. Treba vytvoriť podmienky, aby subjekty hospodáriace na pôde si mohli pôdu kúpiť, *vytvoriť legislatívne pravidlá pre predaj štátnej pôdy*, štátne záruky na dlhodobé úvery na nákup pôdy. Pre trh pôdy je potrebné vytvoriť transparentné pravidlá, a stimuly, ktoré vytvoria predpoklady, aby sa hodnota obhospodarovaných pozemkov plne zapojila do hodnotového reprodukčného procesu v poľnohospodárskej výrobe (napr. ako predmet zaistenia úveru). Cieľom je zvýšiť podiel aktívnych poľnohospodárov na vlastníctve poľnohospodárskej pôdy v SR. Je potrebné preskúmať regulačné systémy na trhu s pôdou a ich účinnosť v niektorých krajinách EÚ (napr. v Českej republike, Dánsku, Rakúsku a pod.), ktorých implementáciou aj v našom prostredí by zabezpečila rovnosť príležitostí pre v súčasnosti diskriminovaných domácich záujemcov, ktorí musia čeliť ekonomickej prevahe zahraničných investorov.

Všetky tieto opatrenia smerujú ku skvalitneniu podnikateľského prostredia, potrebného pre efektívne a konkurencieschopné poľnohospodárstvo.

PRIORITA: Podpora úlohy poľnohospodárstva v ochrane a udržiavaní prírodných zdrojov a kultúrnych hodnôt krajiny a tvorbe iných verejných statkov.

Kľúčovou otázkou je zabezpečenie celoplošného využívania poľnohospodárskej pôdy tak, aby sa zachovala kultúrna krajina, kultúrne dedičstvo, biodiverzita, biotopy a ďalšie prvky životného prostredia. Je všeobecne akceptované, že tieto hodnoty zabezpečuje práve poľnohospodárske využitie pôdy. Bez poľnohospodárskej činnosti v danom území by neexistovali.¹⁹

Preto je potrebné *zachovať rozsah znevýhodnených oblastí Less Favored Areas (LFA) a posilniť ich podporu pre udržanie extenzívnej poľnohospodárskej produkcie nevyhnutnej pre zabezpečenie krajinnotvorných a environmentálnych funkcií poľnohospodárstva a stabilizáciu osídlenia vidieckeho priestoru*. V tejto oblasti pokladáme za nevyhnutné nasledovné opatrenia:

Vypracovať zdôvodnený a vedeckými poznatkami podložený *zámer na revíziu opatrení 2. osi Programu rozvoja vidieka* (platby NATURA 2000, agroenvironmentálne platby), v nadväznosti na inovovanú legislatívu odrážajúcu zmeny dohodnuté v rámci „zdravotnej kontroly“ SPP *zamerané na uplatnenie opatrení riešiacich problémy klimatickej zmeny, obnoviteľné zdroje energie, hospodárenie s vodou, biodiverzitu a s nimi súvisiace inovácie*²⁰.

V časovom horizonte po roku 2013 možno v rámci zmien SPP očakávať ďalšie ciele opatrenia na podporu environmentálnych prínosov poľnohospodárstva. Pre riešenie naliehavých problémov v tejto oblasti (opatrenia na zadržiavanie vody v krajine, podryvanie pôdy, zvýšenie zachytávania (sekvestrácie) CO₂ v pôde²¹ a pod.) je potrebné *aktualizovať agroenvironmentálne programy* v rámci Programu rozvoja vidieka SR. Vo vzťahu k ochrane pôdy²² je naliehavé *zaviesť štátnu pôdnu politiku* na zabezpečenie evidencie a nápravy degradovaných pôd, *evidencie a regulácie záberov pôdy* ako aj hodnotenie celkovej ekologickej straty spôsobenej jej konverziou²³. Treba zvýšiť spoločenský dohľad nad užitím pôdy podľa účelu, pretože hospodárenie s týmto nenahraditeľným prírodným zdrojom musí byť podriadené dlhodobým základným záujmom krajiny a jej obyvateľov.

Osobitne treba zdôrazniť, že poľnohospodárstvo, spolu s lesníctvom, zohráva kľúčovú úlohu v hospodárení s vodou v krajine. Táto sa stáva, ako sa na to poukazuje na iných miestach stratégie, mimoriadne dôležitou pre strategické smery budúceho vývoja Slovenska. Voda je životne dôležitá pre samotnú poľnohospodársku výrobu, ktorej výrobné postupy by mali zabezpečiť jej hospodárne využitie a ochranu. Poľnohospodárska činnosť významnou mierou ovplyvňuje hospodárenie s vodou v krajine, obnovu jej zdrojov, regeneráciu a celkový kolobeh. Systémy hospodárenia na pôde sú dôležitým nástrojom, v ktorom dochádza k interakcii medzi cieľmi pôdneho a vodného hospodárstva. Kvalita vody, jej vlastnosti

bezprostredne súvisia s kvalitou pôdy, jej infiltračnou a retenčnou schopnosťou a ďalšími funkciami, ktorými pôda zabezpečuje optimalizáciu vodného režimu.

Do roku 2012 je potrebné *pripraviť Národnú adaptačnú stratégiu poľnohospodárstva na klimatickú zmenu* ²⁴ a tiež opatrenia na zmiernenie (mitigáciu) vplyvov. Ďalším opatrením je posilnenie poľnohospodárskeho výskum zameraného na zvýšenie odolnosti odrôd rastlín a plemien, ale aj sociálno-ekonomického výskumu vplyvu klimatických problémov na udržateľnosť vidieka.²⁵

PRIORITA: Zvýšenie príspevku poľnohospodárstva k rozvoju životaschopného vidieka a vidieckej ekonomiky .

Vo vzťahu k sociálnej a ekonomickej udržateľnosti vidieka, bude poľnohospodárstvo trvalo plniť nezastupiteľnú funkciu, pokiaľ ide o spravovanie prírodných zdrojov (predovšetkým pôdy, kultúrnych a prirodzených biotopov a morfológie kultúrnej krajiny) a vytváranie prostredia pre bývanie, rekreáciu a rôznorodú hospodársku činnosť. Pritom však intenzívna a efektívna poľnohospodárska výroba v nadväznosti na priemysel spracovania potravín a služby pre obyvateľstvo vytvára v poľnohospodársky produktívnych regiónoch kostru vidieckej ekonomiky, zamestnanosti a udržiavania infraštruktúry územia, v kombinácii s inými hospodárskymi aktivitami a pri deľbe práce s urbánnym zázemím vidieckeho priestoru.²⁶ Poľnohospodársky intenzívne regióny na Slovensku majú spravidla nedostatočne rozvinutú štruktúru ekonomiky s absenciou spracovateľského priemyslu a služieb, preto zamestnanosť poskytovaná poľnohospodárstvom a nadväzujúcimi aktivitami je významná pre sociálno-ekonomický stav regiónu. Preto je potrebné *vytvárať priaznivé podnikateľské podmienky pre rozvoj efektívnej poľnohospodárskej výroby v regiónoch s prírodnými podmienkami vhodnými pre intenzívnu výrobu*, a to tiež v nadväznosti na rozvoj miestnych a regionálnych trhov. Súčasne bude potrebné uplatniť *opatrenia na podporu poľnohospodárskych podnikateľov, ktorí prispejú k diverzifikácii vidieckej ekonomiky na báze kombinácie poľnohospodárskej a nepoľnohospodárskej činnosti* tak, aby sa zvýšila tvorba pracovných miest na vidieku vo výrobe potravinárskych a nepotravinárskych výrobkov, rozvojom remesiel, agroturistiky a vidieckej turistiky, služieb v oblasti budovania a udržiavania miestnej infraštruktúry, služieb starostlivosti o deti, staršiu generáciu a zdravotných služieb.

V tejto oblasti existujú značné, doteraz nevyužitú potenciály aj v segmente individuálnych hospodárstiev, či už trhovo, alebo samozásobiteľsky orientovaných (SHR, drobní držiteľia pôdy), najmä v prevažne vidieckych regiónoch²⁷. Pôjde tiež o *rozvoj energetiky založenej na využití poľnohospodárskej a lesnej biomasy*. Teoretický potenciál pôdohospodárskej biomasy je cca 120 PJ, čo predstavuje asi 15% spotreby energie na Slovensku.²⁸ To si vyžiada rozšíriť a zefektívniť programy podpory diverzifikácie hospodárskych aktivít na vidieku, medzi iným aj *decentralizovaných investícií do alternatívnych zdrojov energie* v obciach a poľnohospodárskych podnikoch.

Využitie potenciálu biomasy umožní zvýšenie energetickej bezpečnosti a v konkrétnych prípadoch obcí a poľnohospodárskych podnikov aj čiastočnej sebestačnosti v energiách. Prednostne by sa malo preferovať *rozšírenie bioplynových staníc*, spracovávajúcich odpady živočíšnej výroby a rastlinnú biomasu (kukurličnú siláž, trávu), ktoré sú environmentálne najpriateľnejšou formou energetického zhodnocovania biomasy²⁹ a tiež prispievajú k zníženiu emisií skleníkových plynov (metán) zo živočíšnej výroby (priaznivý účinok z hľadiska hroziacej klimatickej zmeny).³⁰

V perspektíve do roku 2020 by zvýšenie využívania biomasy mohlo priniesť:

- diverzifikáciu dodávok energie, zvýšenie podielu obnoviteľných zdrojov o 10 až 15 %,
- zníženie emisie skleníkových plynov,
- priamu zamestnanosť pre 3 000 až 4 000 ľudí prevažne na vidieku,

- prínos pre obchodnú bilanciu štátu nižším dovozom energetických nosičov o cca 578 mil. EUR ročne,
- predpokladané investičné náklady v rezorte pôdohospodárstva na realizáciu projektov by boli cca 23 mil. EUR ročne.³¹

Zákon o podpore obnoviteľných zdrojov energie³² vytvára 15 ročnú garanciu výkupnej ceny energie vyrobenej v decentralizovaných zdrojoch, čo je zrejme nevyhnutný stimul pre rozvoj podnikania v tejto oblasti. Treba tiež upozorniť na význam poľnohospodárstva pre *udržanie sociálnej kohézie a zamestnanosti na vidieku*, čo je zvlášť významné v čase hospodárskej recesie. I keď je podiel poľnohospodárstva na celkovej zamestnanosti nízky, schopnosť poľnohospodárstva vytvárať zamestnanosť je väčšia ako v mnohých iných sektoroch³³. Podiel práce na jednotke produktu v poľnohospodárstve je v národnom hospodárstve najvyšší, s výnimkou lesníctva a netrhových služieb. *Poľnohospodárstvo je spomedzi všetkých odvetví (okrem netrhových služieb) najvýznamnejším generátorom zamestnanosti*, predovšetkým v malých vidieckych obciach a zaostávajúcich regiónoch. Každých 33 000 EUR poľnohospodárskej produkcie znamená 1,2 - 1,3 pracovného miesta.

Podľa zahraničných prameňov (Rakúsko), cez multiplikačné efekty vytvára 1 pracovné miesto v poľnohospodárstve 3,1 pracovného miesta v nadväzujúcich odvetviach.³⁴

PRIORITA: Zabezpečenie dostupnosti kvalitných a zdravých potravín pre obyvateľstvo Slovenska.

Potravinová bezpečnosť spoločnosti občanov Slovenska je komplexný problém, ktorý je verejnosťou vnímaný ako otázka zdravotnej neškodnosti potravín (food safety) a dostatočnej ponuky a dostupnosti potravín (food security). Najmä otázka dostupnosti potravín súvisí aj so sociálnou diferenciaciou obyvateľstva z hľadiska príjmov a tiež s existujúcimi sociálnymi politikami, ktoré majú eliminovať dosahy týchto nerovností.

V podmienkach jednotného trhu EÚ, ktorého sme súčasťou, nie je úloha domáceho poľnohospodárstva v zabezpečení ponuky potravín absolútna, avšak zostáva významnou tak v domácom³⁵ ako aj európskom kontexte. Stratégia reforiem Spoločnej poľnohospodárskej politiky Európskej únie zohľadňuje potrebu reagovať na vplyvy klimatickej zmeny na globálnu potravinovú bezpečnosť. Medzi hlavné opatrenia v tomto smere patria ochrana roľníkov pred dôsledkami rizík, ktorým čelia v svojom hospodárení (záchranná sieť, ktorá pomôže poľnohospodárom prekonať dôsledky prírodných a hospodárskych anomálií) a podpora zvyšovania produktivity poľnohospodárstva rozvojom výskumu a infraštruktúry. V neposlednom rade pomáha zvyšovať potravinovú bezpečnosť odstraňovanie prekážok v svetovom obchode s potravinami.³⁶ Poľnohospodárska produkcia EÚ ako celku je významným elementom globálnej potravinovej bezpečnosti.

Predovšetkým je potrebné zabezpečiť efektívnu a dôslednú kontrolu zdravotnej bezchybnosti potravín vyrobených v SR, dovezených z EÚ a tretích krajín v celom potravinovom reťazci v rámci integrovaného systému EÚ „od farmy po stôl“.

Za dôležité pokladáme *aktivizáciu organizácií na ochranu spotrebiteľov* ako protiváhu proti jednostrannému ovplyvňovaniu spotrebiteľov komerčnou reklamou a na ochranu pred nekvalitnými výrobkami a neprimeranými cenami.

Tiež možno uvažovať o celej škále opatrení, *na zmiernenie dosahov výkyvov počasia a volatility trhov na ponuku potravín spotrebiteľom a na príjmy poľnohospodárov*, či už ide o štátne zásahy na potravinovom trhu v prípade jeho akútneho ohrozenia nedostatkom ponuky, alebo poskytnutie pomoci poľnohospodárskym prvovýrobcom v prípade katastrofických udalostí ako je mimoriadne sucho, povodne a podobne.

V súvislosti s potravinovou bezpečnosťou sa javí ako potrebné tiež pristúpiť k riešeniu otázky *správy a udržiavania hydromelioračného majetku vo vlastníctve štátu*. Tento problém sa dlhodobo nerieši, očakávané dosahy zmeny klimatickej zmeny³⁷ na poľnohospodárstvo naznačujú že budúca stabilita poľnohospodárskej produkcie bude viac ako doteraz závisieť od

riadených vlahových režimov a teda od funkčnosti závlahových systémov.³⁸ Tento problém treba riešiť v kontexte s komplexným prístupom k strategickému významu vody pre Slovensko.

Navrhujeme, aby vláda o tejto otázke rozhodla najneskôr v roku 2010.

T a b u ľ k a 7.1

Súhrnný odhad finančných prostriedkov podpory poľnohospodárstva zo zdrojov EÚ a Slovenska na roky 2009 – 2015 (v mil. €)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2009-2015
Priame platby spolu*	351,5	356,5	393,1	386,5	343,7	343,7	343,7	2 518,7
- z toho ŠR SR	110,4	74,7	74,6	36,6	0,0	0,0	0,0	296,3
Štátna pomoc**	38,5	4,0	38,5	38,5	38,5	38,5	38,5	235,0
Podpora trhu - odhad	58,2	59,1	60,	60,9	61,8	55,6	54,8	410,4
Modulácia				7,1	46,4	48,8	48,8	151,1
<i>NSP RV SR (EAFRD)</i>								
EAFRD***	268,1	256,3	263,0	282,1	363,7	366,1	366,1	2 165,4
- z toho ŠR	80,7	77,2	79,2	82,8	95,6	95,6	95,6	606,7
<i>NSP RH SR (EFF)</i>								17,4
- z toho ŠR SR	0,52	0,52	0,52	0,52	0,52	0,52	0,52	3,6
Štátny rozpočet spolu	230,2	156,4	192,8	158,5	134,6	134,6	134,6	1 141,6

* *po odpočítaní modulácie*

** *očakávaná výška štátnej pomoci*

*** *vrátane modulácie*

Poznámka: Podľa návrhu ŠR pre rok 2010 iba 20% národného doplatku k priamym platbám a štátna pomoc na úrovni 3,98 mil. €.

Hodnoty finančných prostriedkov na roky 2014 a 2015 sú vzhľadom na to, že doteraz nebolo rozhodnuté o schéme podpory v Spoločnej poľnohospodárskej politike na obdobie novej finančnej perspektívy, orientačnou prolongáciou roku 2013.

¹ Napríklad v sektore bravčového mäsa už v roku 2007 pokrývala domáca produkcia len 62 % domácej spotreby, pričom tento pomer sa stále zhoršuje (Správa o poľnohospodárstve a potravinárstve v SR 2008).

² Priemerný index medziročnej zmeny tržieb maloobchodu s potravinami (stále ceny) v rokoch 2002-2008 dosiahol 0,91 (Tržby za vlastné výkony a tovar v obchode, hoteloch a reštauráciách 2000-2008.Slovstat, ŠÚ SR)

³ Dovoz spracovaných potravinárskych výrobkov v rokoch 2000-2006 rástol priemerným ročným indexom 110.(Celkový dovoz a vývoz podľa tried harmonizovaného systému. Slovstat. ŠÚ SR).

⁴ V rokoch 1993 až 2007 bolo priemerné ročné tempo poklesu hrubej poľnohospodárskej produkcie (v stálych cenách) 1,2%. (Hrubá rastlinná produkcia podľa komodít 1993-2008. Slovstat. ŠÚ SR.)

⁵ V roku 2003, v poslednom roku pred vstupom Slovenska do EÚ bola rozpočtová podpora podnikateľskej sféry poľnohospodárstva a výroby potravín 8 128,2 mil. Sk, v roku 2007, v podmienkach uplatňovania SPP, už 16 726 mil. Sk. (Zdroj: Správa o poľnohospodárstve a potravinárstve SR, MP SR 2004, 2008)

⁶ Tento celosvetový fenomén postihol v plnej sile aj slovenských chovateľov dobytka. V marci 2009 cena kilogramu mlieka platená výrobcom bola len 48% ceny platenej v rovnako období minulého roka a klesla z 0,38 EUR na 0,19 EUR za kilogram. Len za I. štvrťrok 2009 stratili chovatelia dojníc na Slovensku na tržbách oproti minulému roku dovedna 273 mil. EUR.

⁷ Podľa prvého odhadu Poľnohospodárskeho ekonomického účtu za rok 2009 publikovaného Eurostatom 18. decembra 2009 sa v dôsledku nepriaznivého cenového vývoja znížila hodnota produkcie EU 27 (vo farmových cenách) reálne medziročne o 10% (v SR o 9,5%). Čistá pridaná hodnota v nákladoch faktorov klesla reálne o 14,5% (v SR o 19,6 %). Reálny dôchodok na pracovníka v EU27 klesol medziročne o 12,2%. Prameň: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=STAT/09/186&type=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>

⁸ Farmová štruktúra sa v čase výrazne nemení. Kým po dlhá štatistického cenzu fariem bolo v roku 2001 dovedna 69200 hospodárstiev, spĺňajúcich štatistické kritériá farmy, podľa štruktúrneho zisťovania z roku 2007 ich bolo 68989. z toho približne 1800 družstiev a obchodných spoločností, do 7000 samostatne hospodáriacich roľníkov a 60 000 neregistrovaných fyzických osôb. Posledne menovaná kategória fariem je zameraná predovšetkým na samozásobenie domácností. Hlavné tendencie vývoja vo farmovej štruktúre sú: rozdrobovanie družstiev a obchodných spoločností (zmenšovanie výmery pôdy), pokles počtu družstiev a rast počtu obchodných spoločností, stieranie rozdielov v spôsobe hospodárenia medzi obchodnými spoločnosťami a samostatne hospodáriacimi roľníkmi, zväčšovanie rozsahu hospodárstiev samostatne hospodáriacich roľníkov. Medzi

samostatne hospodáriacimi roľníkmi je rozšírená pluriaktivita – iba pre päťtinu z nich je poľnohospodárstvo jediným zdrojom príjmu. Prameň: BLAAS, G. (2003): Individual Farmers in Slovakia: Typology, Recruitment Patterns and Sources of Livelihood. Sociológia 2003, Vol. 35 (No. 6: 557-578).

9 Blaas, G.(2002): Individual Farming in Transition Economies: Slovak Republic. In: Sedik, D (Ed.): Individual Farms in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States. FAO, Rome, 2002. s. 335-375.

10 Skôr možno predpokladať, že napríklad pri používaní pesticídov sa budú vo veľkých farmách lepšie dodržiavať environmentálne požiadavky, vzhľadom na technologickú vybavenosť a kvalifikovaný manažment.

11 Formulácia priorít a opatrení zohľadňuje aj prijatú koncepciu rozvoja pôdohospodárstva na roky 2007-2013, schválenú uznesením Vlády SR č. 216 zo 7. marca 2007.

12 Jedným z príkladov aplikácie IKT v poľnohospodárstve v spojení technicky vyspelými výrobnými zariadeniami je uplatňovanie systému tzv. Presného poľnohospodárstva.

13 Pre použitie zdrojov Európskej únie po roku 2013 bude rozhodujúce, ako dopadne ďalšia reforma Spoločnej poľnohospodárskej politiky. Kvantifikácia je uvedená v tabuľke 7.1.

14 Božík, M.: Prognóza regionálnych dopadov revízie a reformy SPP EÚ a návrhov zmien po roku 2013, Bratislava, VÚEPP 2009, výskumná správa, 80 s.

15 Podľa údajov Štatistického úradu SR tvoril v roku 2007 podiel zamestnancov nad 45 rokov takmer dve tretiny všetkých zamestnancov v poľnohospodárstve.

16 Očakáva sa, že diskusia o reforme sa odohrá v Rade ministrov a v Poľnohospodárskom výbore Európskeho parlamentu v priebehu 2011-2012)

17 Tieto už boli sčasti realizované Ministerstvom pôdohospodárstva v rámci Výziev na podávanie žiadostí na nenávratnú podporu v Programe rozvoja vidieka 2007-2013, opatrenie I. Modernizácia fariem na podporu tvorby nových pracovných miest a rozvoja intenzívnej rastlinnej výroby. Prameň: Kodada, M: Úlohou MP SR je hľadať alternatívne riešenia podpôr, najmä v období krízy. Agromagazín 11, 2009, č. 5, s. 16-18.

18 Predpokladáme, že ide iba o prechodný stav trhu, ktorý sa po čase ustáli na cenových hladinách zodpovedajúcich dlhodobým trendom.

19 Environmentálne funkcie poľnohospodársky využívanej pôdy (protipovodňová prevencia, ochrana pred eróziou, obnova vodných zdrojov, recyklácia organického odpadu, absorpcia plynov boli monetárne vyjadrené sumou 53,4 mld. Sk. Pozri: Uhrinčaťová, E., Brodová M.: Komoditné a nekomoditné výstupy a ich definovanie v matici spoločenského účtovníctva na úrovni odvetvia poľnohospodárstva. Štúdia VÚEPP, Bratislava, 2008, s. 46.

20 Nariadenie Rady (EC) č. 74/2009 z 19. januára 2009, ktorým sa dopĺňa Nariadenie (EC) č. 1698/2005 o podpore rozvoja vidieka prostredníctvom Európskeho poľnohospodárskeho fondu rozvoja vidieka (EAFRD).

21 Trávne porasty sú schopné uložiť až 7,1 tony CO₂ na hektár za rok. (Bielek, P.: Poľnohospodárske pôdy Slovenska a perspektívy ich využitia. VUPOP. Bratislava 2008, s. 113). Pri použití iných údajov (www.agry.purdue.edu/soils/CASMGIndex.htm), ročná kapacita uloženia uhlíka lúk a pasienkov Slovenska je 863 380 ton CO₂, kapacita ornej pôdy 381 216 t.

22 Tiež v nadväznosti na pripravovanú Smernicu RE o ochrane pôdy.

23 Súčasný systém evidencie záberov pôdy je založený na hodnotení výmer zabranej pôdy. Navrhovaný systém umožní hodnotiť celkové ekologické straty z titulu záberov pôdy ako parametre znižovania podmienok kvality života a potenciálu krajiny SR. Tým by sa lepšie uplatnili súčasné zákonné opatrenia na ochranu pôdy a prispelo k udržateľnému rozvoju jej potenciálov.

24 Biela kniha: Adaptácia na zmenu klímy: Európsky rámec opatrení. SEK(2009)386-388.

25 Adaptácia na zmenu klímy: Výzva pre európske poľnohospodárstvo a vidiek. Pracovný dokument pripojený k bielej knihe, s. 10

26 Nadväzujeme tu na návrhy, formulované v časti Stratégie venovanej regionálnemu rozvoju, na vytváranie regionálnych poľnohospodársko-potravinárskych klastrov.

27 Pri budúcej revízii opatrení Programu rozvoja vidieka na podporu pluriaktivity a diverzifikácie bude potrebné citlivejšie zohľadňovať špecifiká a potenciály individuálnych foriem hospodárenia, samostatne hospodáriacich roľníkov a drobných držiteľov pôdy a zlepšiť podmienky ich prístupu k jednotlivým nástrojom podpory. Vyžiada vzhľadom na výrazne duálny charakter farmovej štruktúry na Slovensku, v čom sa značne odlišujeme od štátov EU-15, ale aj iných NČŠ.

28 Prognóza a vízia vývoja slovenského poľnohospodárstva, lesníctva a vidieka. MP SR Bratislava, 2007. Materiál MŽP SR „Hodnotiaca správa a návrh opatrení pre implementáciu klimaticko-energetického balíčka v podmienkach SR“ zaradený do medzirezortného pripomienkovania v decembri 2009 uvádza potenciál pôdohospodárskej biomasy vo výške 147 PJ.

29 Napríklad oproti priamemu spaľovaniu biomasy, alebo produkcii etanolu zo škrobnatých plodín.

30 Ak by sa podarilo energeticky zužitkovať celý potenciál biomasy (120,3 PJ) by celkové náklady vrátane investičných predstavovali 717 mil. EUR. Jej energetický potenciál vyjadrený porovnaním s výhrevnosťou zemného plynu je 3 538 mil. m³ zemného plynu, ktorého hodnota vo fakturačnej cene plynu pre poľnohospodárske podniky je cca 1,3 mld. EUR. Teoreticky by sa náhradou zemného plynu biomasou mohlo ušetriť cca 578 mil. EUR ročne. (Prognóza a vízia, 2007).

- 31 Prognóza a vízia vývoja slovenského poľnohospodárstva, lesníctva a vidieka. MP SR Bratislava 2007.
- 32 Zákon č. 309/2009 Z. z. o podpore obnoviteľných zdrojov energie a vysoko účinnej kombinovanej výroby a o zmene a doplnení niektorých zákonov.
- 33 Osobitne treba zdôrazniť aj priestorový aspekt tvorby zamestnanosti poľnohospodárstvom. Poľnohospodárske pracovné miesta sú rozptýlené v území, nevyžadujú mobilitu pracovnej sily ani budovanie nadväzujúcej infraštruktúry (bývanie, služby, doprava) ako je to pri veľkých zamestnávateľov v priemyslových odvetviach.
- 34 Podklady k rokovaniu o štátnom rozpočte. VÚEPP Bratislava, 2005.
- 35 Logistika u potravín dennej spotreby, cenová úroveň, kvalita potravín, spotrebiteľské zvyklosti a pod.
- 36 Prejav Marianny Fischer-Boelovej na seminári Rady pre medzinárodné poľnohospodárske a potravinárske politiky v máji 2009 v Salzburgu: Na prahu Kodaňského summitu- klimatická zmena, poľnohospodárstvo a globálna potravinová bezpečnosť (The countdown to Copenhagen: climate change, agriculture and global food security).
Prístup na:
<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/09/236&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> dňa 18. 2. 2010
- 37 Uvádzajú sa ako zvýšený výskyt suchých období a horúčav, nedostatku zrážok, ale aj zvýšeného nebezpečia záplav, víchríc a veterných smršťí.